

Cum se traduce ‘rușinea’. Abordare traductologică (I)

Magda Jeanrenaud*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:

Primit 11 decembrie 2016

Acceptat 9 ianuarie 2017

Publicat 23 martie 2017

Cuvinte-cheie:

traducere

semantica ‘rușinii’

traducerea conceptelor

neologizare

text specializat

Rezumat

Pornind de la sfera semantică și lexicală a conceptelor *honte* (limba franceză) și, respectiv, *rușine* (limba română), îmi propun să examinez modul cum se traduce acesta în limba română pornind de la un studiu de caz. În acest scop, voi încerca să elaborez un studiu traductologic comparativ al lucrării lui Boris Cyrulnik, intitulată *Mourir de dire. La honte* (Éditions Odile Jacob, Paris, 2010) și a traducerii sale în limba română, intitulată *Mai bine mor decât să spun. Rușinea* (traducere din limba franceză de Valentin Protopopescu, Editura Trei, col. „Psihologia pentru toți”, București, 2012). Textul lui Cyrulnik are o particularitate: oscilează între factura literară și cea a unui text specializat. Din acest punct de vedere, transpunerea lui pune la încercare teoriile funcționaliste ale traducerii și, mai ales, teoria *skopos*-ului elaborată de Katharina Reiss și Hans Vermeer: este interesant de analizat cum „decodează” traducătorul „intenționalitatea” acestui tip de text, totuși specializat, cum decide el să transpună sfera sa semantică și lexicală în limba română.

1. În loc de introducere

Primilor traducători români de la începutul secolului al XIX-lea le lipsea instinctul limbii, fapt explicabil nu doar prin lipsa unor predecesori, dar și prin aceea că însăși limba literară română abia intra în procesul de fixare: fenomenul este, desigur, prezent în toate culturile, când limba începe să fie normată. Spre sfârșitul secolului, cum observa, între alții, Pompiliu Eliade, lexicul limbii dezvoltase suficiente resurse atunci când „era vorba de lucruri concrete și de uz curent”, însă „pentru a exprima idei abstracte, era uneori necesar să fie împrumutați termeni din franceză” (Eliade, 2000, p. 291). Și alți erudiți constataseră anterior aceste curențe: Ion Heliade-Rădulescu, de pildă, observase deja că limba română manifesta o considerabilă rigiditate mai ales în „traducerea unor lucrări încărcate de filozofie” (Popovici, 1977, p. 156), de unde și proiectul său, de inspirație educativă și normativă, vizînd alcătuirea un lexic de neologisme care să includă o întreagă serie de termeni pe care el considera că limba are a și-i însuși, sublinia el, „mai ales în științe” (Popovici, 1977, p. 178). Lipsa unui inventar suficient de bogat în termeni noționali le-a apărut multora ca o insuficiență a limbii române din acea epocă. Fenomenul a fost confirmat și de Paul Cornea, care constata, și el, sărăcia terminologiilor necesare traducerii lucrărilor cu caracter științific (Cornea, 1972, p. 97).

Se pare că fenomenul acesta nu a fost doar unul ce s-a manifestat pe termen scurt, ci s-ar fi prelungit și în perioada interbelică, iar după unii, chiar și mai departe, intrînd astfel într-un fel de proces de „instituționalizare”. Unele voci l-au explicat prin fragmentarea unei societăți ce suferea de o intensă polarizare, din cauza inexistenței unei clase de mijloc foarte clar configurată. Cel puțin așa sugerează, de pildă, D. Popovici, întrebîndu-se cum se explica o fragmentare socială atît de puternică în vremea lui Ion Heliade-Rădulescu, dar și, mai ales, dezinteresul pentru proiectul de bibliotecă universală al acestuia, ce ar fi trebuit să dea un imbold unei activități extinse și sistematice de traducere. Or, arată el, indiferența de care s-a lovit acel program s-ar fi explicat prin faptul că „mulți dintre cei ce ar fi putut susține eforturile lui Heliade, se dispensau bucuroși de orice traducere, fiind în măsură să se adreseze direct originalului” (Popovici, 1977,

* Adresă de corespondență: mjeanrenaud@hotmail.com.

p. 205). Alte voci susțin, în registru mai dramatic, că această configurație a societății românești ar fi constituit „nenorocul României din perioada interbelică”, în măsura în care, în timp ce „elita culturală română și-a păzit cu mult orgoliu cultura ei elitară”, cititorul „popular” nu a avut acces, în traducere, decât la o „literatură industrială” (Cleyen-Serghiev, 2003, p. 71)¹. Dacă ne raportăm la binecunoscuta schemă a lui Robert Escarpit, putem afirma că „circuitul savant” din spațiul românesc s-a configurat exclusiv prin „difuzarea operelor franceze în limba de origine”, în timp ce cererea în materie de traduceri s-a limitat doar la „circuitul popular” (Cleyen-Serghiev, 2003, p. 54).

Dacă mai facem un salt peste timp, putem constata că lipsa de corență a unui lexic noțional bine structurat continua să fie invocată și la sfârșitul secolului al XX-lea: deși în anii 1970–1980 programele unor mari edituri precum Meridiane, Univers sau Minerva se lansaseră cu succes în „cea mai spectaculoasă acțiune [...], cea a traducerii de exegeză literară și estetică”², Gelu Ionescu remarcă și el o „nevoie încă azi foarte viu resimțită” (Ionescu, 1981, p. 33) de a-l îmbogăți și rafina.

Este și motivul care m-a îndemnat să urmăresc azi, la început de secol XXI, care este comportamentul traducătorilor, cei care joacă un rol departe de a fi neglijabil în privința transcodării terminologiilor specializate, a conceptelor, și a structurării lor în limba română. Pentru aceasta mi-am propus să examinez modul în care este tradus conceptul *rușine*, precum și lexicul ce se construiește în jurul acestuia, pentru a urmări atitudinea traducătorului față de termenii specializați dintr-o lucrare specializată ce îl așează chiar în titlu. Este vorba de cartea cunoscutului psihiatru și psihanalist francez Boris Cyrulnik, cel care a introdus în Franța conceptul reziliență, carte intitulată *Mourir de dire. La Honte*, și publicată în 2010, la Paris, de editura Odile Jacob. Versiunea românească, semnată de Valentin Protopopescu, a apărut la scurt timp, în 2012, la Editura Trei, editură specializată în publicarea unor lucrări de psihologie, psihanaliză, psihoterapie etc.

Cartea este un discurs despre rușinea văzută ca manifestare a unei traume puternice, o afecțiune gravă, pe care terapeutul, psiholog, psihiatru sau psihanalist, care scrie acest discurs, se străduie să o vindece. De la bun început, discursul despre *rușine* se dovedește însă a fi unul dificil de articulat, în măsura în care *rușinea* nu se lasă spusă, tăcerea fiind, de fapt, o componentă a acestei traume, iar rolul terapeutului, în cazul nostru al naratorului, este să o determine să se exprime în cuvinte; în plus, naratorul nostru nu este un subiect distanțat, cel care asumă îndeobște un discurs de factură științifică, ci, pe alocuri, se metamorfozează la rîndul său într-un subiect afectat de această traumă. Avem astfel de-a face cu un discurs despre *rușine* asumat de un subiect care vorbește în numele celor rușinați pentru că aceștia nu pot vorbi: *rușinea* refuză să se lase enunțată. Pentru acest tip de text, transpunerea în traducere a cîmpului semantic al noțiunii centrale *rușine* nu are a pune în principiu probleme, neexistînd riscul diseminării sensurilor respectivului concept în rețele polisemice și izotopice, deoarece el este dublu delimitat, la nivel micro-textual, de context și, la nivel macro-textual, de însuși tipul de text.

Textul apare ca un fel de du-te-vino: specialistul în neuropsihiatrie vorbește³ despre *rușinea* celorlalți, iar cînd vorbește despre propria *rușine*, nu o poate nici el asuma la persoana întîi și atunci discursul trece la persoana a treia. Teoretician al rezilienței, al modalităților de depășire a unei traume în reconstruirea personalității, autorul constată că există trei factori ce împiedică acest proces. Primii doi, izolarea fizică și închiderea în non-sensul verbal, acționează conjugat, iar depășirea lor nu poate avea loc decât prin mijlocirea cuvîntului, prin efortul celui traumatizat de a construi povestirea traumei sale, singura modalitate de a da coerență, de a înzestra cu o ordine, cu un sens faptele întîmplate. Or, al treilea factor, *rușinea*, îi blochează pe ceilalți doi, împiedicînd construirea povestirii: *rușinea* formează o pereche simetrică cu tăcerea (Cyrulnik, 2013).

Rușinea apare astfel ca o traumă individuală, însă care capătă formă doar sub privirea celorlalți: mai mult decât (*im*)*pudoarea*, care este mai strîns legată de funcționarea eului în societate și implică mai puțin

¹ Am asumat traducerea tuturor citatelor din limba franceză.

² Cleyen-Serghiev (2003, p. 54). Proiectul Heliade „mai are încă o actualitate – în sensul că el nu a fost în întregime realizat”, p. 31, p. 49.

³ A se vedea și emisiunea radiofonică intitulată „Le théâtre intime de la honte”, France Culture, 30 sept., 2015.

direct refuzul / neputința rostirii, *rușinea* rămîne intim legată de dezvoltarea personalității, de capacitatea eului de a-i percepe pe ceilalți, dar și de modul în care aceștia îl percep. Pentru că acest sentiment, această emoție „traduce aptitudinea noastră de a percepe lumea mentală a celuilalt”, cu alte cuvinte, de „a percepe mental existența celuilalt” (Cyrulnik, 2010b).

Prin urmare, textul este multistratificat: studiu psihologic și psihanalitic al unei afecțiuni; încercare de popularizare a unei problematici dificile; dar și paradoxal text al nespusului, *rușinea* fiind, alături de colorarea pielii, marcată de imposibilitatea, pentru cei traumatizați, de a o rosti. „La honte ne peut pas se dire” (p. 38) afirmă autorul, cu ton constatativ, cu neutralitatea practicianului, și nu cum ni se spune, în transpunere românească, „rușinea nu poate fi mărturisită” (p. 36): un teribil kontrasens se instalează astfel, deoarece problema suferindului este *spunerea, rostirea*, puțința de a-și *exprima* suferința, distanțat, ca o *stare de fapt*, ca un prim pas spre vindecare, așa cum și spune textul francez, și nu *mărturisirea* ei, ca o *vină* (asumată). Poate că a *mărturisi* „sună” mai bine, mai poetic decât banalul a *spune*, însă alegîndu-l, traducătorul întredeschide concomitent și porțița către trădare: menirea clinicianului nu este cea de a se exprima într-un variat lexic poetizant, ci de a-și face meseria în termenii ei. Ca să nu mai vorbim de faptul ca propoziția trimite, cît se poate de direct, la titlul cărții, ceea ce, versiunea românească, odată ce a trecut în registrul *mărturisirii*, nu mai poate face.

2. Ce fel de text: perspectiva traductologică

Primul gest al traducătorului ar trebui să conștientizeze în a-și pune întrebarea legată de ce fel de text are a traduce, pentru a decide genul textual de care aparține acesta și a-l încadra apoi într-o tipologie. Însă aceste încadrări nu au nici o relevanță dacă sînt făcute înafara raportării la o tipologie a textelor *de tradus*: o tipologie care să nu aibă în vedere clasificările tradiției literare, ci să opereze ierarhizări strict legate de modurile de a traduce. Nu de mult timp, teoriile traducerii, ca și critica și evaluarea acestora, acordă tot mai multă atenție tipului textului de tradus și a intenționalității pe care o exprimă el, elemente determinante în luarea deciziilor privind tehnicile de traducere. Una dintre cele mai flexibile teorii funcționaliste ale traducerii, teorii ce au jucat un rol considerabil și în detensionarea binomului fidelitate / trădare în actul traducerii, este așa-numita teorie a *skopos*-ului, poate nu întîmplător elaborată în spațiul german, dacă ținem cont de faptul că în cultura germană asocierea traducerii cu trădarea a fost mult mai sporadică decît în limbile și culturile romanice, sfera semantică a conceptului de traducere construindu-se, prin intermediul traducerii *Bibliei* de către Martin Luther, în jurul ideii de transmite, transplantare, și mai puțin de infidelitate.

Deși împărțite, opiniile privind specificitatea textului filozofic și, mai general, a discursului științelor umane, ca necesitînd tehnici și decizii traductologice distincte, sînt însă consensuale cînd vine vorba de necesitatea depășirii binarismului tradițional ce împarte textele de tradus în două categorii, cea a textelor pragmatice și cea a textelor literare, dicotomie care a valorizat dintotdeauna traducerea literară și a depreciat traducerea specializată, văzută adesea mai degrabă ca un mecanism rigid de transpunere a unor inventare terminologice dintr-o limbă în alta. Pornind de la schema lui Karl Bühler, dar și de la conceptul jakobsonian de dominantă, Katharina Reiss (2002, p. 30–60) a pus la punct o foarte elastică tipologie centrată pe predominanța unei funcții sau alteia a limbajului, ce diferențiază trei categorii de texte de tradus. Textele incitative, unde funcția de apel este preponderentă, trebuie traduse ținînd cont de prezența intensă a respectivei funcții: prin urmare, ele ar trebui transpuse în funcție de intenționalitatea lor, apelîndu-se la o întregă gamă de procedee capabile să producă asupra receptorului un efect de natură extralingvistică, declanșînd o reacție dinainte determinată. Textele expresive, care solicită într-un înalt grad funcția expresivă a limbii, ar trebui transpuse din perspectiva formei lor, pentru că specificitatea lor decurge din modul cum sînt utilizate procedeele stilistice, estetice, semantice și gramaticale. În fine, categoria textelor informative se remarcă prin predominanța funcției reprezentative: de ea trebuie să țină cont în primul rînd traducătorul, atenția lui concentrîndu-se în principal pe transmiterea adecvată a conținutului, configurația formală trecînd oarecum în planul al doilea. Textele așa-numite specializate se încadrează în categoria textelor informative întrucît scopul lor principal constă în transmiterea cu precădere a conținutului, pe

care traducătorul are a-l reda în integralitate, urmărind obținerea invarianței în planul conținutului (Reiss, 2002, p. 56). După cum se poate vedea, o astfel de tipologie, centrată pe criteriul funcției dominante a textului de tradus tinde să gestioneze și tensiunile legate de dramatica certitudine a teoriei, dar și a multor traducători, privind inevitabilele pierderi ce se produc în orice proces de traducere, atunci când acesta este văzut ca un parcurs ce urmărește reproducerea *integrală* a originalului: este astfel consolidată, inclusiv la nivel teoretic, posibilitatea limitării „pierderilor” sau, în orice caz, a catalogării lor drept secundare, acceptabile, odată ce scopul traducerii devine producerea unui text țintă *echivalent* (celebra echivalență fără identitate a lui Paul Ricœur) (Ricœur, 2005, p. 90), unde reușita este strâns legată de reconstruirea funcției dominante a textului sursă. Transpunerea funcției dominante a textului sursă, cu alte cuvinte a *skopos*-ului acestuia, corect descifrat de traducător pentru a aplica apoi strategiile de traducere adecvate lui, are drept consecință, pe de o parte, consolidarea poziției receptorului, iar pe de alta, deplasarea în plan secundar a binomului *fidelitate / trădare*: din această perspectivă, *fidelitatea* nu mai asociază cele două texte în virtutea unei filiații directe, iar *trădarea* se diluează, în măsura în care capătă implicit o legitimitate și este preluată de o sumă de tehnici de traducere ce nu mai impun conformitatea absolută dintre ele.

Lucrarea de care ne ocupăm poate fi încadrată fără ezitare în categoria denumită de Reiss a textelor cu *dominantă* informativă (Reiss, 2002, p. 44), alături de disertații, eseuri, monografii, lucrări cu caracter didactic, tratate, reportaje, comentarii de presă, într-un cuvânt, în categoria textelor aparținând de științele umane. Elementul pe care-l au ele în comun din punctul de vedere al strategiilor traductive este *dominanta*, cu alte cuvinte transmiterea unui conținut, însă cu grija de a nu cădea în capcana unei „concepții pur funcționaliste asupra limbii”, pierzând din vedere faptul că „*modalitatea* în care este exprimată o idee contează cu nimic mai puțin decât *ceea ce se este spus*” (p. 45). Dar maniera în care un autor recurge la un mijloc expresiv sau altul este în acest caz subordonată transmiterii unui conținut. Traducătorul va produce o traducere reușită doar în măsura în care va găsi calea de a transpune integral conținutul cognitiv, altfel spus tema și argumentul (p. 46), „semantica, gramatica și stilistica” acestuia (p. 45).

În afară de prezența terminologiei specializate, manifestă în proporții variabile de la un gen la altul, textele informative cu intenții de popularizare și/sau de factură eseistică, cu ambiții literare, se remarcă prin „rigoarea expunerii, exactitatea informațiilor transmise și prin aceea că sînt scrise într-o limbă uzuală” (Reiss, 2002, p. 47). Lucrarea lui Boris Cyrulnik este adresată unui public larg, poate și de profani, ceea ce ar implica o „atenție sporită din partea traducătorului pentru instrucțiunile de ordin stilistic” (p. 47): deîndată ce am „identificat textul ca pe unul informativ, dispunem de o primă instrucțiune, care este decisivă” (p. 47) și care determină alegerea modului de traducere. Traducătorul trebuie să își fixeze așadar drept sarcină prioritară obținerea „invarianței în planul conținutului” și să o realizeze recurgînd nu doar la o limbă corectă, ci și uzuală (p. 48), cu atît mai mult cu cît textul în discuție se dezvoltă pe o structură dublu stratificată, unde se poate deosebi cu ușurință narațiunea, produsul unui narator ce se asumă ca personaj, de argumentarea, în registru impersonal, a unei tematici de factură teoretică.

3. Titlul și traducerile sale

Pornind de la aceste elemente putem schița o analiză a modului cum a fost redat titlul și apoi a modului cum au fost transpuse rețelele ce alcătuiesc cîmpul lexical al *rușinii* în acest text. Cartea a fost tradusă în limbile germană, spaniolă și română. Relația improbabilă între un discurs—prin esența sa spusere—despre ceva—*rușinea*—care, tot prin esența sa, refuză spunerea, se reflectă și în diversele decizii privind traducerea titlului. Titlul original, *Mourir de dire. La honte*, este probabil inspirat dintr-un studiu semnat de psihanalista Rachel Rosenblum, intitulat însă, interogativ, „Peut-on mourir de dire?” (Rosenblum, 2000, *apud* Cyrulnik, 2010a. Cf. Rosenblum, 2000, p. 113–138), formulă clarificată de autoare încă de la începutul rezumatului, însă tot printr-o întrebare: „Peut-on mourir d'écrire la catastrophe?” Marile catastrofe, spune dînsa, au ceva în comun: nespusul, un nespus care poate duce la tăcerea definitivă, la moarte. Însă, se mai întrebă autoarea, scrierea, rostirea, *divulgarea* unei traume nu este oare tot o „decizie cu consecințe grave”? Nu se poate muri din cauza unei spunerii? Mari scriitori precum Sarah Kofman

sau Primo Levi au dat un răspuns acestei întrebări. Și nu altfel a răspuns, la un nivel și mai dramatic, un Paul Celan, cel ce găsisse mereu „cuvintele potrivite și încă în limba asasinilor” (Rosenblum, 2000, p. 115), iar Jorge Semprun a formulat fără drept de apel imposibilitatea unei ieșiri din alternativa a trăi / a scrie (Semprun, 1994).

Am făcut această paranteză pentru a sugera că dificultatea traducerii unui titlu care asociază verbele *a spune* și *a muri* cu *rușinea* nu trebuie defel tratată cu ușurință. Titlul francez alături două infinitive, adică, cum spune dicționarul Larousse, două „forme nominale a căror funcție esențială este de a enunța pur și simplu procesul exprimat de verb”: ca atare ele sînt *impersonale* și *atemporale*, abstracțiuni ce exprimă *ideea* unei acțiuni sau stări. Din acest punct de vedere, varianta românească, *Mai bine mor decît să spun*, dincolo de tonul ei jucăuș, săltăreț, care împinge formula într-un registru cu totul diferit de cel al textului ce îi urmează, deschide larg și porțile unui teribil contrasens: aici avem de-a face cu un *subiect* ce-și proclamă, într-o formulare personală, sprintenă, parcă voioasă, pentru că amintește de sonoritățile cîntecelor de joacă ale copiilor—șase cuvinte scurte, alternînd monosilabismul cu bisilabismul—, capacitatea de a păstra un secret, *dorința de a nu vorbi*, într-o formulare comparativă. Iar asocierea cu partea a doua a titlului, *rușinea*, se citește astfel ca o promisiune, un angajament de a tăcea, a cărei transgresare ar putea aduce moartea. Ceea ce nu este totuna cu semantica titlului original, ci recurge la o construcție menită să atragă atenția, ca atîtea altele ce folosesc un limbaj, să spunem, de tip mediatic. Propoziția circumstanțială comparativă de inegalitate de tipul *mai bine... decît* sau *decît... mai bine* exprimă o opoziție prin intermediul unei comparații (Graur, 1973; Crașoveanu, 2002, p. 65–66): ea așează în comparație două fapte contrarii, ceea ce nu este defel intenția textului original, dar și opacifiază trimiterea, care devine contradictorie, către termenul *rușine*, ce completează, în franceză, primul segment, singularizînd, precizînd situația impersonală exprimată de acesta. *Rușinea* apare astfel ca un fel de sancționare a rostirii, contrazicînd întreg conținutul cărții ce urmează după titlul *Mai bine mor decît să spun. Rușinea*.

În limba germană titlul a fost transpus prin *Scham. Im Bann des Schweigens – Wenn die Seele vergiftet* (Cyrulnik, 2011a), titlu ce forțază masiv explicitarea termenului cheie *rușine*, care în franceză era așezat la sfîrșit, pentru a preciza generalitatea lui „mourir de dire”. Cîmpul lexical al *rușinii*, în care iese în relief tăcerea, este extins la „otrăvă a sufletului”, formulă, este adevărat, recurentă în textul original, trăsăturile esențiale ale noțiunii *rușine* fiind practic de la bun început delimitate prin inversarea traseului general-particular pe care era construit titlul original.

În spaniolă, cartea a fost tradusă sub titlul *Morirse de vergüenza. El miedo a la mirada del otro* (Cyrulnik, 2011b) (teama de privirea celuilalt). Titlul spaniol particularizează și el tema *rușinii*, însă recurge la o expresie paroxistică, „a muri de rușine”, pe care o determină printr-un subtitlu ce o explicitează, îndepăr-tîndu-se mult de titlul original, pentru că nu mai trimite la impactul tăcerii ce distruge eul, ci situează originea traumei nu în nespun, ci în privirea celuilalt.

Termenul spaniol *vergüenza* a evoluat altfel decît *vergogne*, în franceză, care este astăzi considerat un termen arhaizant și literar, el rămînînd activ doar în expresia *sans vergogne*, fără rușine. Fiind asociat mereu cu un „marcător de negativitate”, termenul a sfîrșit prin a trimite la „o dezaprobare binevoitoare vecină cu ironia”, subiectul calificat astfel vîdînd în special o „lipsă de scrupule și de reținere” (Cassin, 2004, p. 1338), căreia i se poate asocia o „conotație imorală”, în timp ce, în spaniolă, „motivul rușinii [...] ține de sperjur, de violarea unui angajament care aduce atingere demnității” (*un hombre con vergüenza*), și, în consecință, legătura cu socialul, raportul cu colectivitatea se situează în centrul sferei sale semantice: ca și în limba italiană, în spaniolă, termenul întreține astfel o strînsă legătură cu stima de sine și cu un sentiment colectiv (*vergüenza ajena*, în traducere literală, *rușinea provocată de comportamentul celorlalți*, în franceză, *la vergogne de l'autre*) (Cassin, 2004, p. 1339). Ca atare, absența sa totală din versiunea franceză demonstrează că el nu poate dezvolta nici o legătură cu sfera psihologică specializată a cărții, fapt ce vine să confirme dominantă acestui tip de text și constituie un semnal în plus pentru traducătorul atent, care ar trebui să urmărească cu precădere în traducerea sa „invarianța conținutului”, fără a ceda tentațiilor poetizante.

Cît despre un eventual titlu în limba engleză (limbă în care cartea nu s-a tradus încă după știința mea), versiunea engleză a site-ului editurii Otilie Jacob prezintă cartea sub titlul *Telling and dying of shame*:

formularea aceasta, care coordonează într-una și aceeași structură spunerea și sancțiunea nespunerii, mi se pare a fi și cea mai apropiată de titlul original.

4. Coerența titlului: rolul său în construirea izotopiei principale a textului

Cum se întâmplă adesea, titlul este reluat în oglindă în corpul textului, iar această reflectare repetitivă, pe lângă funcția sa „didactică”, are și menirea de a susține coerența întregului: astfel de redundanțe, niciodată întâmplătoare, contribuie la consolidarea armăturii textuale, creează și alimentează rețelele de sens și, nu de puține ori, însuși simbolica unui text.

Explicarea titlului și inclusiv trimiterea la textul semnat de Rachel Rosenblum ne este dată chiar de la pagina a doua a cărții: „Il croit qu'il va mourir de dire” (p. 8) spune autorul, iar traducătorul român transpune în „El este încredințat că va muri dacă nu o să vorbească” (p. 8) acolo unde, de pildă, versiunea spaniolă reia segmentul din titlu: „Cree que se morirá de vergüenza”. Același segment re apare în textul original, din nou cu trimitere la textul lui Rachel Rosenblum (p. 84), pentru a scoate în evidență complexitatea interacțiunii dintre două povestiri, cea a eului despre sine și cea pe care ceilalți o construiesc despre acesta. Aceasta din urmă poate uneori să destabilizeze eul, adâncindu-i rănilor: „Dans une telle enveloppe verbale, on peut très bien «mourir de dire» et souffrir de ne pas dire”. În română, citim însă că „Într-un asemenea înveliș verbal se poate foarte ușor «muri pentru o vorbă» și suferi pentru că nu am spus-o” (p. 78): comprehensiunea este perturbată nu doar de trecerea de la modul impersonal la unul personal, ci și de distrugerea coerenței vizavi de titlu, ca să nu mai vorbim, iarași, de frivolitatea poetizantă a lui „a muri pentru o vorbă”, care este extrem de departe de exprimarea traumei, de puțința rostirii ei.

5. Despre semantica *rușinii*

Fără doar și poate că *rușinea*, care paralizază, în cazul traumelor adânci (și nu doar) capacitatea transpunerii lor în cuvinte, nu se lasă lesne tradusă. Am văzut câte măsuri de prevedere și-au luat traducătorii în cazul titlului, versiunea germană remarcându-se printr-o excesivă explicitare a cîmpului semantic al *rușinii*. Faptul are, poate, o dublă explicație, una ce ține de evoluția termenului în lexicul uzual al limbii germane, și cealaltă de particularitățile elaborării semnificației sale specializate în cadrul psihanalizei și, mai ales, al lexicului freudian.

Într-un studiu de mari dimensiuni dedicat „teoriei psihanalitice a rușinii”, unde pornește de la diferențierea a două niveluri de sens în interiorul conceptului *rușine*, unul referindu-se la sfera intimității, ce trimite la *rușinea* propriu-zisă, și celălalt la sfera socială, adică la *pudoare*, Claude Janin (2003) cita, într-o secțiune consacrată semanticii *rușinii* și traducerii acesteia în engleză și franceză în cazul *Gesammelte Werke* ale lui Freud, opiniile lui Warren Kinston (Kinston, 1983, apud Janin, 2003, p. 1659)⁴: după acesta din urmă, cele două niveluri sînt mai puțin diferențiate în cazul limbii engleze, care denumeste *rușinea* și *pudoarea* cu un singur termen, *shame*, în timp ce franceza și germana, la care am adăuga și cazul limbii române, dispun de doi termeni.

Distincțiile operate atît de celebrul glosar francez (Bourguignon et al., 1989, apud Janin, 2003) elaborat în vederea traducerii operelor complete ale lui Freud, cît și de tabelele de corespondență ale *Standard Edition* engleze, dar și de traducători, între echivalențele lui *Scham* și *Schande* sînt ezitante⁵, ceea ce scoate din nou în evidență variația cîmpurilor semantice de la germană la engleză. Autorii francezi consideră că *Schande* corespunde *pușorii*, dar că poate avea și sensul de *rușine*; însă toți constată că ambii termeni se intersectează uneori, în măsura în care intimul, sexualitatea și socialul sînt dificil de separat. Ocurențele termenului *Schande* din *Micul Hans*, de pildă, au fost traduse în versiunea românească tot prin termenul *rușine* (Freud, 2010b, p. 11–141; Freud, 1909), ceea ce întărește ideea amestecului dintre sfera intimă

⁴Kinston stabilea de altfel echivalența între *Scham* și *pudoare* și, respectiv, *Schande* și *rușine*, pe baza derivatului german *Blutschande* pentru incest.

⁵90 de ocurențe ale lui *shame* corespund celor 42 din textul german (Janin, 2003, p. 1658).

și cea socială în cazul celor doi termeni: când *Schande* trimite la contexte cu conotații sexuale, atunci transpunerea s-a făcut constant prin *rușine* / *honte* (Freud, 2010a)⁶, iar în *Traumdeutung*, de pildă, unde există, dacă nu mă înșel, o singură ocurență a lui *Schande* (în cap. V) legată de sexualitate, ea a fost transpusă tot prin *rușine*.

Scham se asociază astfel cu *pudoarea*, prin legătura cu anatomicul, dar și cu suferința provocată de dezvăluirea a ceva ce ar trebui să rămână tănuț. Janin compară diverse definiții de dicționar ale termenului francez *honte*, de unde reiese că distincția dintre intim și social, dintre caracterul psihic și cel social al rușinii, nu este la fel de tranșantă ca în germană, dar și imposibilitatea de a trasa o linie clară de demarcație între *rușine* și *pudoare*. Pe de altă parte, mai spune Janin, lipsa unei teorii a rușinii în opera lui Freud a avut consecințe asupra evoluțiilor teoretice ulterioare dar și, cred eu, cum vom vedea, asupra traducerii lexicului rușinii. Poate că astfel se poate explica amplificarea considerabilă a titlului german, unde *Scham*, devenit cuvânt-pivot al titlului, este dublu determinat prin *Im Bann des Schweigens – Wenn die Seele vergiftet*.

În majoritatea dicționarilor, atât franceze, cât și românești, *rușinea* și *pudoarea* sînt considerate a fi sinonime. Pe site-ul *Centre National des Ressources Textuelles et Lexicales*, sînt enumerate 46 de sinonime pentru *honte*, iar *pudeur* figurează pe locul 5 ca frecvență, în vreme ce, la rubrica antonime, alcătuită din 8 termeni, toți înregistrați cu o frecvență egală, *impudeur* ocupă locul 6. Printre sinonimele lui *pudeur*, *honte* ocupă locul 6, cu o frecvență mult mai redusă decît, de exemplu, *retenue*, *réserve*, *décence*. DEX-ul românesc asociază rușinii următoarele sensuri: 1. Sfială, jenă provocată de un insucces sau greșeală; 2. Rezervă, modestie, sfială; 3. Ofensă; 4. Dezonoare, umilință, înjosire; 5. Denumire a organelor genitale. *Pudoarea* este definită ca: 1. Sfială, jenă, decență și, în limbaj juridic, cu referire la sexualitate, în expresia *atentat la pudoare*.

Într-un text de factură specializată, cu temă psihologică și psihanalitică, *la honte* trebuie așadar redată în toată concretitudinea ei, prin *rușine*, adică prin termenul capabil să exprime o traumă, și nu prin *pudoare*, adică o rușine sfielnică, discretă și rezervată. În limba română, substantivul *rușine* nu dispune de un antonim construit pe baza prefixului *ne-* sau *im-*, în timp ce *pudoarea* posedă antonimul *impudoare*: în franceză, de unde s-a și împrumutat termenul românesc *pudoare*, *la honte* (*rușinea*) are drept antonim, printre altele, tocmai termenul... *impudeur*. Tot ce se poate ca însăși etimologia românească a rușinii, legată de latinescul *roseus*, care trimite, concret, la culoarea roșie, să determine o legătură mai strînsă cu perceptibilul în cazul termenului românesc: manifestarea fiziologică, palpabilă, a rușinii este, la nivelul întregii specii umane, înroșirea pielii obrazului, însă în cazul limbii române, ea este astfel inclusă, înglobată în sfera sa semantică. Mai rămîne însă și ca lexicul acesteia, cîmpul lexical ce o înconjoară, să păstreze, într-o traducere, coerența vizavi de termenul cheie.

6. Rușinea se poate cuantifica

În comparație cu *pudoarea*, *rușinea* este așadar „măsurabilă”, are o „greutate” în sensul aproape propriu al termenului: tocmai pentru că *rușinea* trimite, atât în franceză, cât și în română, la ceva concret, un subcapitol poartă titlul *Peut-on chiffrer la honte?* (p. 91–94) // *Putem să cuantificăm rușinea?* (p. 83–86): *rușinea* se poate „cuantifica”, într-o măsură mult mai mare decît *pudoarea*, după cum o dovedește funcționarea morfo-sintactică a celor doi termeni. *Rușinea* poate fi mică sau mare, ea poate apăsa prin greutatea sa sau poate fi ușoară (nu spunem oare industrie ușoară, dar și o boală ușoară, tot așa cum moravurile pot fi, și ele, ușoare?). Traducătorul variază însă mult mai mult decît i-o sugerează textul original (iar în cazul de față variația conotează o ezitare): el preferă, în plus, termeni cu potențial polisemic, ceea ce subminează implicit traseul denotativ. Astfel, *la petite honte* este cînd *măruntă rușine*, cînd *o ușoară senzație de rușine*, cînd *un ușor sentiment de rușine*, iar *grande honte* devine *marea rușine*, dar și *o rușine amplificată*. Cît despre *le moindre sentiment de honte*, unde *moindre* se referă la o noțiune abstractă, dar de cele mai multe

⁶Cu precădere cap. V, *Materialul și sursele visului* (cf. Freud, 1900, cap. V, *Das Traummaterial und die Traumquellen* („Pfui, das ist eine Schande, das darf man nicht” [Pfui, e rușine, nu e voie])).

ori cuantificabilă, el este redat prin *mărunt*, care nu acceptă cuantificarea și al cărui sens figurat vine să tulbure claritatea textului original.

Chiar la începutul cărții, putem citi, în subcapitolul intitulat *Transparence du honteux* (*Transparența celui care suferă de rușine*), că *la honte lui tombe en pleine tête* (p. 33), iar traducătorul redă în toată amploarea ei lovitura fizică în *rușinea îl izbește frontal* (p. 32): instrucțiunile intra-lingvistice ale textului-sursă sînt clare și ele trebuiau doar urmate consecvent pe toată durata textului. În franceză, *la honte* are, în sens foarte concret, o greutate, *un poids*, care, din nou, se diluează pînă la contrasens în *apăsarea rușinii*, pentru că deturneză o însușire, proiectînd-o în senzație a unui subiect, deoarece numai el poate fi *apăsător* de rușine. Nu altfel se petrec lucrurile în cazul construcției *la honte est plus légère* (p. 26), transpusă prin *rușinea este mai suportabilă* (p. 24), unde intervine din nou o instanță exterioară, care decide gradul de suportabilitate al celui afectat de rușine. Seriile *grand-petit-moindre-zeste* și *poids-léger*, menite a susține caracterul fizic al unei traume, se diluează în serii aproximative, unde o parte din termeni sînt selectați în virtutea însușirilor lor poetizante⁷: *un zeste de honte*, unde *zeste* continuă seria însușirilor „cuantificabile”, cum o spune și titlul subcapitolului, este redat printr-o *fărîmă*, termen posibil de cuantificat, dar cu uz rar, și cu aură poetizantă. Perifraza și preferința pentru sinonime mai degrabă poetice, devin astfel figurile tutelare, alcătuiind norma la care se supune traducerea, adică exact opusul proiectului unui text specializat în general și a acestuia în special.

*Un souvenir d'enfance*⁸ // *O amintire din copilărie*

Alain... s'est tué... sans jamais avoir
éprouvé **le moindre** sentiment de
honte
simplement la **petite** honte

Alain... s-a sinucis... fără să fi încercat
vreodată **cel mai mărunt** sentiment
de rușine
pur și simplu e în discuție doar
mărunta rușine

Le détracteur intime // *Detractorul intim*

la honte est plus **légère**
le **poids** de la honte
c'est ma honte, ma **grande** honte

rușinea este mai **suportabilă**
apăsarea rușinii
e rușinea mea, **marea** mea rușine

La honte et son contraire // *Rușinea și opusul ei*

une **petite** honte

o **ușoară senzație** de rușine

La honte peut durer deux heures ou vingt ans // *Rușinea poate dura două ore sau două decenii*

les **petites** hontes de la vie quotidienne
un **zeste** de honte

măruntele rușini ale vieții cotidiene
o **fărîmă** de rușine

Bonheur et pulsions. Honte et morale // *Fericire și pulsuni. Rușine și morală*

une **petite** honte
une **grande** honte

un **ușor sentiment** de rușine
o rușine **amplificată**

7. Traducerea conceptelor

Textul se situează, cum spuneam, cumva la jumătatea drumului dintre tratatul specializat și eseu. Textul este și, în același timp, nu este o lucrare de popularizare, în măsura în care autorul este și narator, cu alte

⁷De observat și apariția, în trecutul apropiat, a diminutivului *rușinică*, folosit la un moment dat de umoriști, cu trimitere peiorativă la diversele abateri ale politicianilor, dar care pare a nu fi intrat totuși în uz.

⁸Pentru fluiditatea lecturii și ținînd cont de dimensiunile reduse ale subcapitolelor, am preferat să grupăm exemplele din tabele pe subcapitole, dîndu-le titlul.

cuvinte, în măsura în care, pe alocuri, „vocea” psihiatrului se amestecă cu cea a „pacientului”, asumînd-o la persoana întîi.

Nu puțini sînt cei ce au văzut în însăși decizia de a traduce discursului științelor umane o „profanare” a intenționalității—transmiterea unor conținuturi universale—unui asemenea tip de text. Jean-René Ladmiral (Ladmiral, 1998, p. 977–994) asimila această decizie cu o atingere adusă însăși Rațiunii: să recurgi la operațiuni ce disociază „semnificații conceptuale ai filozofiei [...] de semnificații [...] limbii originale, pentru a le asigura ulterior «reîncarnarea» în alți semnificați, semnificați străini, ai limbii de sosire sau «limbii-țintă» în care este tradus textul” (Ladmiral, 1989, p. 6) este, pentru traductologul și traducătorul francez, un adevărat „scandal” (Ladmiral, 1989, p. 988)⁹, pentru că textul de factură filozofică are drept scop dezvăluirea unei Rațiuni universalizante fără să știe cum să evite nu doar „particularismul istoric și cultural al tradițiilor naționale”, ci și „accidentele lingvistice, pe drept cuvînt denumite «idiomatice», ale limbilor naturale”. Astfel încît, mai mult decît în cazul oricărui alt tip de text, traducerea scoate aici la lumină o teribilă tensiune: „transparența rațională a semnificațiilor conceptuale spre care tinde discursul filozofic [...] este întunecată de «impuritățile» contingente ale semnificantului lingvistic” (Ladmiral, 1998, p. 983). De aceea și consideră Ladmiral că opozițiile clasice (traducere tehnică versus traducere literară), cît și tipologiile mai complexe, precum cea propusă de Katharina Reiss, nu au o adevărată utilitate metodologică. Alături de traducerea pragmatică, „aplicabilă” textelor axate pe referent, și traducerea literară, a textelor unde predomină funcția expresivă a limbajului, ar fi astfel loc pentru încă o categorie de texte, cea a discursului științelor umane, discurs al cărui referent este propriul semnificat.

Textul de factură filozofică apare astfel ca o structură stratificată (cea ce alimentează polemicile privind modurile de traducere, unificate sau nu, ale celor două niveluri, al limbajului specializat și al narațiunii): oricum ar sta lucrurile, traducătorului îi revine sarcina de a deosebi *limba* textului de *cuvîntul* autorului, adică acel sistem de indicii ce lasă asupra textului amprenta unei subiectivități particulare (Ladmiral, 1994, p. 223).

8. Reticența față de neologizare: imposibila substantivare

Substantivarea adjectivului *honteux* în *le honteux* pretinde, nu doar în limba franceză, ci și în română, germană și spaniolă, un efort de neologizare, substantivarea adjectivului fiind probabil la fel de acceptabilă în cele patru limbi. Fapt este că, odată ce traducătorii au avut curajul de a o impune, menținînd astfel cu strictețe coerența terminologiei textului original, termenii au fost acceptați ca atare, de vreme ce atît *der Beschämte* (Gehring, 2011), cît și *el avergonzado* (Almonte, 2011, p. 387–388; Tristán, 2011) sînt folosiți de autorii recenziilor dedicate cărții.

În limba română însă, din cauza reticenței traducătorului, s-a ratat o șansă de îmbogățire a terminologiilor. Aici asistăm la un efort continuu (aș spune chiar trudă) al traducătorului de a numi categoria „celor suferind de rușine” în diverse feluri: el pare că dorește să compenseze astfel propria reticență în a neologiza substantivînd adjectivul *rușinos*, printr-o întregă serie de perifraze. Însă scopul textului sursă nu este să dovedească cine știe ce „măiestrie” lexicală, nici să compenseze teama de repetiții, ci să construiască și să definească, ca orice text specializat, o grilă sigură de concepte, printre care un rol central îl ocupă tocmai numirea celui afectat de trauma rușinii.

Limba română ar fi putut oferi două posibilități de substantivare, ambele cu sfere semantice largi, oscilînd între timiditate, sfială, adică înclinînd spre pudoare, și rușinea „propriu-zisă”: pe de o parte „rușinosul”, care pare însă a fi un termen „slab”, în măsura în care conotează mai curînd *sfiala*, *timiditatea*, sau „rușinatul”, prin derivarea prin afixul *-at*, care trimite la aceleași nuanțe de sens, dar și la „copleșit de rușine”. Decizia este fără doar și poate dificilă, traducătorii se feresc în general de neologizare, care îi expune la diverse critici, însă, în cazul de față esențială este construirea grilei terminologice, iar dispersarea

⁹La acest scandal se referea implicit și Paul Ricœur, atunci cînd invoca nedeterminarea definită de Quine, specifică oricărei traduceri, dar care, în cazul textelor filozofice, înzestrate cu o armătură semantică riguroasă, iese în evidență îmbrăcînd forma paradoxului (Ricœur, 2005, p. 70).

Le détracteur intime // Detractorul intim

un honteux	un individ, suferind de rușine
le honteux	omul căruia îi este rușine
le honteux	omul care suferă de rușine
le honteux	individul bolnav de rușine
le honteux	cel apăsător de rușine
le honteux	subiectul suferind de rușine
un honteux	celui căruia îi este rușine
le honteux	cel apăsător de rușine
des honteux	oameni plini de rușine

Transparence du honteux // Transparența celui care suferă de rușine

le honteux	omul care suferă de rușine
le honteux préfère	individul plin de rușine
le honteux	cel suferind de rușine

La réussite, un masque de la honte // Reușita, o mască a rușinii

le honteux	individul care suferă de rușine

Leurre de vérité // Momeala adevărului

le honteux	individul care suferă de rușine
le honteux	cel bolnav de rușine
le honteux	omul tulburat de rușine
le honteux	omul apăsător de rușine

Plus le malheur est grand, plus la victoire est glorieuse // Cu cât nefericirea este mai mare, cu-atât victoria este mai glorioasă

chez les honteux	la cei apăsători de rușine
certain honteux	unii [...] cărora le este rușine

Le „je” n'existe qu'auprès d'un autre // „Eul” nu există decât în raport cu un altul

le honteux	cel care suferă de rușine
le honteux	cel apăsător de acest sentiment

Un monde où tout fait honte // O lume în care orice stârnește rușinea

le honteux	individul plin de rușine
le honteux	oamenii care suferă de rușine

Honte ou culpabilité? // Rușine sau vinovăție?

un honteux	ceva suferind de rușine
le honteux	individul care suferă de rușine

Lilliput, star de la honte // Liliputanul, vedeta rușinii

le honteux	celui suferind de rușine
le honteux	cel afectat de rușine

Tout le monde participe à la honte // Toată lumea ia parte la rușine

le honteux	indivizii suferind de rușine
le honteux	cel apăsător de rușine

On ne s'attache pas au plus gentil ou au plus diplômé, on s'attache à ceux qui nous sécurisent // Nu ne

atașăm de cel mai amabil sau mai diplomat, ne atașăm de cei care ne securizează

le honteux	cel rușinos
le petit honteux	micuțul suferind de rușine
le petit honteux	copilul afectat de rușine

Effet désocialisant de la souffrance morale // Efectul desocializant al suferinței morale

du honteux	subiectului apăsător de rușine
le honteux	cel suferind de rușine

Qui suis-je pour l'autre? // Cine sînt eu pentru celălalt?

le honteux	cel apăsător de rușine
le honteux	cel suferind de rușine

Nègres, zoos et hôpitaux psychiatriques // Negri, grădini zoologice și spitale psihiatrice

le honteux	individul apăsător de rușine

Le couple, atome de société // Cuplul, atomul societății

le honteux se persuade	cel care suferă de rușine se va convinge
il pense qu'il est honteux	crede că are probleme cu rușinea
que le honteux donne à celui qui le regarde	pe care individul suferind de rușine o dăruiește celui care îl privește

Le pouvoir des chaussettes // Puterea ciorapilor

le honteux	individul apăsător de rușine
le honteux	omul rușinat

Diseminându-se, risipindu-se astfel în traducere, seria semantică *honte – honteux – le honteux – éhonté* ce desemnează, în fond, o traumă, mereu aceeași, și pe cel traumatizat, denumit însă prin diverse formule mai mult sau mai puțin perifrastice, subminează rețeaua semantică de bază, care pare că șchiopătează constant în căutarea propriei denumiri: or, nu aceasta este structura textului original, care nu manifestă nici o clipă vreo nesiguranță terminologică și nici nu-și propune să descrie traseul de elaborare a unor concepte. Dacă în traducerea textului literar, această tehnică de traducere poate sfîrși în distrugerea simbolicii textului sursă, care devine invizibilă, mascată de dispersarea lexicală, sau, în orice caz, ilustrează o estetică străină de a aceluia (Berman, 1999, p. 391, 393), în cazul textului specializat, ea nu induce cititorului în nici un caz admirația pentru măiestria lexical-creativă a traducătorului, ci sentimentul că participă la eșecul unui cercetător incapabil de a-și sprijini discursul pe o armătură conceptuală solidă, bîjbîind nesigur printre peri- și parafraze.

Bibliografie

- Almonte, C. (2011). *Comentario de libros: Morirse de vergüenza*, în „Psihiatria universitară”, p. 387–388, [online].
- Berman, A. (1999). *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris.
- Bourguignon, A., Cotet, P., Laplanche, J. & Robert, F. (1989). *Traduire Freud*, PUF Paris.
- Cassin, B. (éd.) (2004). *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Éditions du Seuil/Le Robert, Paris.
- Cleynen-Serghiev, E. (2003). „*Les Belles Infidèles*” en Roumanie. *Les traductions des œuvres françaises durant l'entre-deux-guerres (1919–1939)*, Presses Universitaires de Valenciennes, Valenciennes.
- Cornea, P. (1972). *Ce ne dezuăluie traducerile de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Originile roman-tismului românesc*, Minerva, București.
- Crașoveanu, D. (2002). *Categorii sintactice necircumstanțiale*, Editura Mirton, Timișoara.
- Cyrułnik, B. (2010a). *Mourir de dire. La Honte*, Odile Jacob, Paris.
- Cyrułnik, B. (2010b). *J'ai connu la honte*, interviu de Émilie Lanez, în „Le Point”, 2 sept., [online].
- Cyrułnik, B. (2011a). *Scham. Im Bann des Schweigens – Wenn die Seele vergiftet*, trad. Maria Buchwald și Andrea Alvermann, Präsenz Kunst und Buch Verlag, Hünfelden.

- Cyrulnik, B. (2011b). *Morirse de vergüenza. El miedo a la mirada del otro*, trad. Maria Pons Irazazábal, Editura Debate, Barcelona.
- Cyrulnik, B. (2012). *Mai bine mor decât să spun. Rușinea*, trad. Valentin Protopopescu, Editura Trei, București.
- Cyrulnik, B. (2013). *J'ai surmonté la honte, ce poison de l'âme*, interviu de Isabelle Vial, în „Pèlerin”, nr. 6673, 16 iul., [online].
- Eliade, P. (2000). *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, trad. Aurora Dumitrașcu, Humanitas, București.
- Freud, S. (1900). *Die Traumdeutung*, în *Studienausgabe*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Freud, S. (1909). *Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben*, în *Studienausgabe*, vol. 8, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Freud, S. (2010a). *Opere esențiale. Interpretarea viselor*, vol. 2, trad. Roxana Melnicu, Editura Trei, București.
- Freud, S. (2010b). *Micul Hans. Analiza fobiei unui băiețel de cinci ani*, în *Opere esențiale. Nevroza la copil*, vol. 8, trad. Rodica Matei și Ruxandra Hosu, Editura Trei, București.
- Gehring, P. (2011). *Eine Art innere Gefangenschaft*, în „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 5 oct., [online].
- Graur, Al. (1973). *Gramatica azi*, Editura Academiei, București.
- Ionescu, G. (1981). *Cîteva repere*, în *Orizontul traducerii*, Univers, București.
- Janin, Cl. (2003). *Pour une théorie psychanalytique de la honte (honte origininaire, honte des origines, origines de la honte)*, în „Revue française de psychanalyse”, vol. 67, nr. 5, p. 1657–1742, [Crossref](#).
- Kinston, W. (1983). *A theoretical context of shame*, în „International Journal of Psycho-Analysis”, nr. 64, p. 213–226.
- Ladmiral, J.-R. (1989). *Pour une philosophie de la traduction*, în „Revue de métaphysique et de morale. La traduction philosophique”, nr. 1, Éditions Armand Colin, Paris.
- Ladmiral, J.-R. (1994). *Traduire: théorèmes pour la traduction*, Éditions Gallimard, Paris.
- Ladmiral, J.-R. (1998). *Principes philosophiques de la traduction*, în *Encyclopédie philosophique universelle*, ediție coordonată de André Jacob, vol. IV, PUF, Paris.
- Popovici, D. (1977). *Studii literare. III*, Dacia, Cluj-Napoca.
- Reiss, K. (2002). *La critique des traductions, ses possibilités et ses limites*, trad. Catherine Boquet, Artois Presses Université.
- Ricœur, P. (2005). *Despre traducere*, trad. și studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, postfață de Domenico Jervolino, Polirom, Iași.
- Rosenblum, R. (2000). *Peut-on mourir de dire? Sarah Kofman, Primo Levi*, în „Revue française de psychanalyse”, LXIV, nr. 64, [Crossref](#).
- Semprun, J. (1994). *L'écriture ou la vie*, Gallimard, Paris.
- Tristán, R. M. (2011). *Claves para no morirse de vergüenza*, în „El Mundo”, 13 nov., [online].